

Orta çağ şeirində “Məxzənül-əsrar”a poetik-semantik müraciətlər

Səadət Şıxıyeva

*AMEA-nın Şərqişünaslıq İnstitutunun aparıcı
elmi işçisi, f.ü.f.d.*

Giriş

Azərbaycan ədəbiyyatının yüzillər boyunca yetişdirdiyi mütəfəkkir və şairlər içərisində bən-zərsiz söz sənəti ilə ali bir məqamın sahibi olan Nizami Gəncəvinin (1141-2009) ədəbi məktəbi və təsir dairəsindən çox yazılıb və hələ neçə-neçə illər boyu da bu mövzu tükənməyəcək. Amma şair haqqında yazılan əsərlərdə, adətən, onun məsnəvi şeirinə təsiri, onun ənənəsinin epik şeir sahəsində davamı kimi məsələlər daha çox diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. İndiyədək Nizaminin

divan şairlərindən bu və ya digərinə təsirindən fraqmentar bəhs olunmuş, təsəvvüf və ya təriqət şeirindəki nüfuz səviyyəsi xüsusi təhlilə cəlb olunmamışdır. Halbuki Nizaminin təsir dairəsini bu kontekstdə araşdırma maraqlı nəticələrə gətirib çıxardı. Məlum oldu ki, şairin söz sənətindən, əsərlərinin ad, mövzu və motivlərindən bəhrələnmələr növ rəngarəngliyinə malikdir. Orta çağda, demək olar ki, hər bir şair Nizami irsinə bələdliyinə, eləcə də öz ilham və istedadına uyğun biçimdə onun irsindən faydalanmışdır.

1. XIV əsr təsəvvüf ədəbiyyatında Nizaminin söz sənətindən bəhrələnmələr

XIV yüzillikdə şairin ədəbi irsinə müraciət edənlər içərisində İmadəddin Nəsimi və Şah Ne-

mətullah Vəlinin adı xüsusi qeyd olunmalıdır. Nizaminin təsirini konkret olaraq, Nəsiminin türkcə və farsca divanlarındakı müvafiq örnəklər əsasında öyrənərkən xələfin bədii irsində bu dahi Azərbaycan şairinin əsərlərinin ad və motivlərinin fəlsəfi-irfani məcaz yaradıcılığında yaxından iştirakını üzə çıxardıq. Qeyd etməliyik ki, Nəsiminin bu sələfinin yaradıcılığında fikrini ən çox məşğul edən “*Məxzənül-əsrar*”ın (“Sirlər xəzinəsi”) adı və “*Xosrov və Şirin*”in qəhrəmanlarıdır. Sonuncu ədəbi təzahürdən bir neçə məqaləmizdə bəhs etdiyimiz üçün burada yalnız “*Məxzənül-əsrar*”ın üzərində dayanacağıq.

Nəsiminin farsca müstəzadında eyni bir beyt daxilində “*məxzən-e əsrar*” (“sirlər xəzinəsi”) ifadəsi ilə əlaqələndirilən “*gəncine*” (“xəzinə”) sözü assosiativ olaraq, Nizaminin nisbəsini (Gəncəvi) yada salması ilə maraq doğurur:

سرى است ترا در همه گنجينه دلها
ای مخزن اسرار.

(*Bütün könuəllərin xəzinəsində sənir sirlər vardır, Ey sirlər xəzinəsi.*)

Beytdə “*məxzən-e əsrar*” və “*gəncine*” sözləri ilə “batın elminin xəzinəsi” nəzərdə tutulur. Nəsiminin bu müstəzadında hürufiliyin rəmzi ixtisarlarından istifadə etməsi və birinci misranın “*Əla*” sözü ilə bitməsi şeirin Fəzlullahın nüfuzlu xəlifəsi Əliyyül-Əlaya xitabən söyləndiyini göstərir. Beytdən şairin onu hürufilik elminin xəzinəsi sayması qənaəti hasil olur.

Nemətullahilik təriqətinin mürşidi Şah Nemətullah Vəlinin Nəsiminin yuxarıdakı misrası ilə səsləşən bir beytində “*gəncine*”, “*məxzən-e əsrar*” və “*nezam*” kəlmələri tənəsüb və eyham fiqurlarından bəhrələnilməklə şeirə gətirilir:

گنجينه ما مخزن اسرار الهی است
هر گنج درین کنجکه یایی به نظام است.

(*Bizim xəzinəmiz ilahi sirlər xəzinəsidir, Bu guşədə tapacağın hər bir xəzinə nizamlıdır.*)

Bu beytin Nizaminin təxəllüsü (Nezam(i)), nisbəsi (Gəncəvi) və əsəri (“*Məxzənol-əsrar*”) ilə assosiasiyalar üzərində qurulması şübhə doğurmur.

Analoji poetik yozumlara Mir Həməzə Nigarinin²⁰ divanında da rast gəlirik:

*Məxzəni-gəncineyi-əsrardır könlüm ki, ta
İltifati-çəşmi-iksiri-bəha mənzuruyəm.*

*Ey Mir Nigari, gər bisimü zərəm, amma
Gəncineyi-əsraram, dil məxzəni-gövhərdir.*

Nəsiminin türkcə qəzəllərindən birində irfani məcaz kimi istifadə etdiyi “*məxzəni-əsrar*” ilə sələfinin məsnəvisini də nəzərdə tutmasına növbəti beytdə bu əsərə yazılan ilk nəzirənin – Əmir Xosrov Dəhləvinin “*Mətləül-ənvər*”inin adının xatırlanması işıq salır. Bu iki ifadənin ardıcıl beytlərdə yer alması və aralarındakı assosiativ əlaqədən şairin hər iki əsərə bələdliyi və söz yaradıcılığında bu iki əsərin adından da ilhamlandığı məlum olur.²¹ Nəsimi:

*Eşqin qəminə eyləmişəm könlümü məxzən,
Bir mənçiləyin “Məxzəni-əsrar” kimin var?*

*Gərçi gecəsi “Mətləül-ənvər”dır anın,
Zülfü kimi bir “Mətləül-ənvər” kimin var?*

Nəsimi, göründüyü kimi, bu dəfə aşiqin qəlbini “xəzinə” (“*məxzən*”) adlandırır və birinci misradan bunun “qəm xəzinəsi” olması aydın olur.

Maraqlıdır ki, Nəsimi “*Məxzəni-əsrar*”ın adını öncəki beytdə və bir dəfə, “*Mətləül-ənvər*”in adını isə növbəti beytdə və iki dəfə çəkməklə sanki onların yaranma sırasına, prototip-nəzirə münasibətlərinə də işarə edir.

²⁰Mir Həməzə Nigari divanının əlyazma nüsxəsinin titullarında ona aid edilən epitetlər sırasında bu ifadələr də yer alır: “*məxzəni-əsrari-həqiqət, mətləyi-ənvəri-mərifət*”.
²¹“*Mətləül-ənvər*” əsərinin adının rəmzləşdirilməsinə Nəsiminin farsca aşağıdakı beytində də rast gəlirik:

مطلع انوار زلفت مسکن جان و دل است
”رب انزلنی” بیان آن مبارک منزل است.

(*Sənin saçının “mətləül-ənvər”ı (“nurların başlanğıcı”) can və könlünün məskənidir,*

“Rəbb ənzəlni” o mübarək mənzilin bəyanıdır.

“Rəbb ənzəlni” (“Ey Rəbbim! Məni mübarək bir yerə çıxart”) ifadəsi “Möminin” surəsinin 29-cu ayəsindəndir.

“Mətləül-ənvər”ın adına eyham olaraq Nəsiminin müasiri Əhmədi-Daidə də rast gəlirik:

*Ey cəmalündə mətləi-ənvər
Vey kəmalündə aciz uş göftar.*

Lakin həmin şeirdə, Nəsimidən fərqli olaraq, “*Məxzəni-əsrar*” (əslində: “*Məxzənol-əsrar*”) yad olunmur.

Qeyd etməliyik ki, “*Məxzənül-əsrar*” və “*Mətləül-əнвар*”ın prototip-nəzirə əlaqəsinin eyham poetik fiqurunu əmələ gətirməsi və iki-anlamlılıq yaratmasının ilk örnəyinə Nəsimi şeirində rast gəlirik. Sonrakı yüzilliklərdə də bu tərkiblər üzərində qurulan tənəsüb sənəti türk divan ədəbiyyatının bir çox nümayəndələrinin fikrini məşğul etmişdir. Xəyali bəy:

*Hər vərəq bir nüktədir gülşəndə, fəhm et olalı
“Məxzəni-əsrar” qönçə, “Mətləi-əнвар” gül.*

Baqi:

*Cürədan abdala gərçi “Məxzəni-əsrar”dır,
Rindi-dürdaşama sağər “Mətləi-əнвар”dır.*

Nəfi:

*Qəlbimiz badə ilə “Mətləi-əнвар” olsun,
Necə bir “Məxzəni-əsrar”ı qəmənduz edəlim.*

Şeyh Qalib:

*Səndədir məxzəni-əsrari-məhəbbət səndə,
Səndədir mədəni-ənvəri-fütüvvət səndə...*

Yəhya Bəy:

*Cəmalün mətləül-əнвар eylə,
Dəhanun məxzənül-əsrar eylə.*

Bir sıra şairlər isə Nizaminin bu əsərinin adını təklikdə yad edir, eyham və təlmih poetik fiqurlarının qurulmasında və təsəvvüf ədəbiyyatının çeşidli məzmunlarının ifadəsində bu spesifikasi söz birləşməsindən istifadə edirlər. Cövri:

*Bizi eylərsə qübari-xəti-ləlin heyran,
Cürədani-qədəhi məxzəni-əsrar edəriz.*

Naili:

*Məxzənin əsrari-hikmətdən məgər halimidir,
Billah, ey abdali-ağ, bilsək, nədəndir heyrətin.*

Bu kimi nümunələrdə Nizaminin poetik məqsədi ilə əlaqənin qorunduğunu söyləmək çətindir. Belə ki, türkiyəli tədqiqatçı Abdulkadir Erkalın da qeyd etdiyi kimi, son iki beytdə “*əsrar*” ifadəsinin “tiryək” anlamı nəzərdə tutulur. Təkcə yuxarıdakı iki beytdə deyil, Baqi və Nəfinin şeirində də “*əsrar*”ın şərab kimi camla əlaqələndirilməsi ifadənin hər iki anlamının nəzərdə tutulduğunu göstərir. Belə ki, “*məxzən*” və ya “*mətləül-əнвар*” ilə əlaqələndirildikdə “*əsrar*” Nizaminin bəhsini etdiyimiz əsərinin adı ilə assosiasiya yaradır. Lakin ifadənin yaxın anlamlı “*cürədan*”, “*qədəh*” və ya “*badə*” ilə əlaqələndirilməsi “*əsrar*”ın “tiryək” anlamının da nəzərdə tutulduğuna işıq salır. Beləliklə də, XVI

əsrədən etibarən Nizaminin sözlüyündən onun təlqin etdiyi dəyərlərə zidd düşüncələrin ifadəsində istifadəni də görə bilirik.

Ümumiyyətlə, XIV əsrdən sonra Nizaminin bu əsərinin adına müraciətin şəkillərində rəngarənglik, ifadənin kəsb etdiyi poetik-semantik funksiyada fərqlilik müşahidə olunur və onun bu əsərinin adına divan şeirində müraciət etmə ənənəsi sonrakı yüzilliklərdə davam etdirilsə də, daha çox fərqli ədəbi interpretasiyalar üçün şərait yaratdı. Bunun örnəklərini yuxarıdakı beytlərdə gördük.

Maraqlı poetik yozumlardan birinə xəlvətliyin şeyxlərindən olan Niyazi Misrinin (XVII) divanında rast gəldik. Sufi şair Nizami və Əmir Xosrovun əsərlərinin adına artıq tərkib (“*məxzənül-əsrar*”, “*mətləül-əнвар*”) vasitəsilə deyil, ayrıca ifadələr (“*əsrar*”, “*əнвар*”) şəklində işarə edir. Bu ehtimalımızı Niyazinin həmin qəzəldə Şeyx Bədrəddinin “*Varidat*” adlı əsərini mədh etməsi, İbn Ərəbinin “*Füsus*” və İmam Qəzalinin “*İhyayi-ulumid-din*” (mətnə: “*ihyayi-din*”) adlı əsərlərini xatırlatması da dolayısı ilə təsdiqləyir. Niyazi:

*Eşidəcək adını, duydu canım dadını,
Bildim ki, ariflərin əsrarıdır Varidat.*

*Sidqilə gönlüm sevər, görməyə canım ivər,
Anın içün kim Haqqın əнварıdır Varidat.*

XVIII əsr türk şairi Nəbidə isə həmin ifadələrin anlam baxımından sintezinə (“*nuri-əsrar*”) və daha iki əsər – “*Fütuhət*” və “*Füsus*”la tənəsüb təşkil etməsinə rast gəlirik:

*Nuri-əsrari-Fütuhəti Füsus
Dahi çoxdur nüsxeysi-əhlullah.*

2. “Məxzənül-əsrar” təsəvvüfi məcaz kimi

Təsəvvüf ədəbiyyatında dönə-dönə müraciət edilən və hədisi-qüdsi şəklində söylənilən “*Kuntu kənzən məxfiyyən...*” (“Mən gizli bir xəzinə idim...”) sözləri ilə başlayan hədisi mühəddislərin zəif, kəşf sahiblərinin (təsəvvüf əhli) səhih qəbul etdikləri bildirilir. “*Kənz*” kimi də məşhur olan hədis, demək olar ki, bütün irfan kitablarında nəql olunmuşdur. Mötəbər bir sənədlə təsdiqlənməyən bu deyimə hədis mətnləri və onun tərcümələrində də yer verilmişdir. Rəvayətə görə, bu hədis Hz. Davudun: “Ey xuda-

vənd, məxluqatı hansı məqsədlə yaratdın?” – sualına cavab olaraq deyilmişdir. “*Kənz*” hədisi, ümumiyyətlə, ariflərin bir çox deyimlərinin mənşəyidir. Varlığın əsası və əsl olan eşq nəzəriyyəsi, kainatın zərrələrinə eşqin təsiri də bu hədislə əsaslandırılmışdır.

Təsəvvüfdə yaradılış məsələsinin izahında müraciət olunan “*Kuntu kənzən məxfiyyən...*” hədisi divan ədəbiyyatında daha çox “*küntü kənz*”, “*gənci-nihan*”, “*gənci-məxfi*” kimi məcazlar vasitəsilə ifadə edilir.²²

Nəsimi “gizli xəzinə” anlamını verən “*gənci-məxfi*”, “*gənci-nihan*” və s. kimi məcazların sırasına “*məxzəni-əsrar*” (“sirlər xəzinəsi”) ifadəsini də daxil edir. Nizaminin məsnəvilərindən ilkinin adı olan “*Məxzənül-əsrar*” ifadəsi Nəsiminin türkcə divanında həm lüğəvi anlamı ilə, həm də xüsusi isim kimi istifadə edilərək çoxanamlılıq yaradır.

Onun şeirlərindən birində “*məxzəni-əsrar*” Yaradanın sirlər aləmidir:

*Yarə Nəsimi kibi canını qurban qılan
Məhrəm olur ta əbəd məxzəni-əsrarına.*

“*Məxzəni-əsrar*” ifadəsi burada artıq Nizaminin əsəri ilə fikri əlaqəsini itirmiş durumdadır və “*Kuntu kənzən məxfiyyən...*” sözləri ilə başlayan hədisin təsiri ilə yaranmış çoxsaylı məcazlardan biri kimi nəzərə çarpır.

Şair “xəzinə” anlamını verən ifadələrin çeşidli kombinasiyaları üzərində qurulan çoxsaylı məcazların sırasına “*məxzənül-əsrar*” ifadəsini

²²İslam Şərqi şeirində ənənəviləşən “*küntü kənz*” və bununla yaxın anlamlı məcazlarda hədisin birinci hissəsinin mənə tutumu, əsasən, qorunmuşdur. Hədisin “Məni tanışlar deyər məxluqatı yaratdım” fikrini ifadə edən ikinci hissəsi isə, ehtimal ki, “*eyni-əyan*” (gözlə görünən, ümumiyyətlə, mövcudat və ayrıca olaraq insan) məcazının ideya qaynağıdır. Nəsiminin məşhur “*Sığmazam*” rədifli qəzəlində “*gənci-nihan*” və “*eyni-əyan*” deyimləri ilə bu hədisin məzmunu xülasə edilmişdir: “*Gənci-nihan mə-nəm, mən uş, eyni-əyan mə-nəm, mən uş...*”

Göründüyü kimi, bu məcazlar da yaradılmışın təbiətindəki ikiliyin – ilahi mənşə (ruh) və maddiliyin (cisim) ifadəsinə xidmət edir. Bu poetik-fəlsəfi məcazlar isə Nəsimi divanında işlənmə tezliyi ilə seçilir. Örnək olaraq, iki beyti qeyd etməklə kifayətlənirik:

*Əgərçi sünbüllü nərgiz bəyani- “küntü kənz” eylər,
Qaçan “bülhüm əzəl” bilsin işaratın bu əsrarın?*

*Yüzün hərfindən ey huri bəyani- “küntü kənz” eylər,
Təalallah, zəhi dəftər, bu dəftər qanqı dəftərdir?*

də daxil edir. Nəticədə bu deyim Nəsiminin türkcə və farsca şeirlərində rast gəldiyimiz aşığıdakı ifadələrlə nisbi sinonimlik kəsb edir:

“*küntükənz*”, “*gənci-nihan*”, “*gənci-əzəl*”, “*gənc-e Həq*”, “*gənci-həqiqət*”, “*gənci-binəhayət*”, “*gənci-bipayan*”, “*gənci-məni*”, “*gənci-məxfi*”, “*gənci-həqiqət*”, “*gəncineyi-vəhdət*”, “*gizli gənc*”, “*əsrar-e nihan*”, “*gənc-e ponhan*”, “*əsrar-e əzəl*”, “*aşığı-əzəl*”, “*məşuq-e ponhan*”.

Göründüyü kimi, Nəsiminin Tanrının adları olaraq istifadə etdiyi bu irfani məcazların bir çoxu eyni mənəlidir, bəziləri isə yaxın anlamlıdır və bu tərkiblərdə şair Nizami sözlüyündən də istifadə edir. Başqa sözlə, yuxarıdakı tərkiblərdə “*gənc*”, “*gəncine*”, “*əsrar*” və “*məxzən*” sözlərinin iştirakı və sıxılıqla istifadəsini təsadüfi hesab etmirik.

3. Qəsidələrin ad seçimində “*Məxzənül-əsrar*”a bənzətmələr

Divan ədəbiyyatında Nizami ənənələrinə bağlılıq təkcə qəzəllərin leksik tərkibi ilə həddəlanmır. Onun söz sənətkarlığından çeşidli məqamlarda bəhrələnmələr, o cümlədən bəzi qəsidələrə ad seçimində təsirlənmələr müşahidə olunmur.

Nizami ədəbi məktəbinin ilk nümayəndəsi, türk əsilli, farsdilli şair Əmir Xosrov Dəhləvinin “*Bəhrül-əbrar*”-ın ad seçimində, çox ehtimal ki, sələfinin “*Məxzənül-əsrar*”-ın adlandırılma şəkli ideya qaynağı olmuşdur. Onunla bünövrəsi qoyulan bu tərzdə ad seçmə sonralar “*Bəhrül-əbrar*”a yazılan nəzirələrlə ənənəyə çevrildi: həm adlandırma, həm də didaktik-əxlaqi məzmunun ifadəsində ilk örnəyin özəllikləri qorundu.

Nəsiminin Əmir Xosrovun qəsidəsinə yazdığı ilk nəzirə “*Dərya-ye əsrar*”, Caminin nəzirə qəsidəsi “*Lüccət ol-əsrar*” varedər cavab-e Xosroust” (“Xosrovun cavabında ərsəyə gələn “Sirlərin nəhayətsizliyi”), Nəvainin qəsidəsi isə “*Touhfət ol-əfkar*” tətəbbu’i “*Dərya-ye əbrar*” (“Möminlərin dənizi”ni izləyən “Düşüncələrin hədiyyəsi”) başlıqları altında verilmişdir. Göründüyü kimi, bu ənənənin əsasını da Nəsimi qoymuşdur və onun nəzirə qəsidəsi ilə prototipin adları həm qafiyədir. Bu tərzin, yəni prototipin adına uyğunluğun əsas alınması ilə həm qafiyə ad vermənin ilk örnəyini isə Əmir Xosrov öz nəzirə əsərinə “*Məxzənül-əsrar*”la səsleşən “*Mətləül-ənvər*” adını seçməklə yaratmışdır.

Bununla da sonrakı dövr şairləri Əmir Xosrov kimi öz sözləri ilə Nizaminin sözü arasında dolayısı ilə bir bağ, bir körpü qurmuşlar. Eyni zamanda onun ənənəsini izləməklə sələflərinin sözüne etimad və rəğbətlerini də ifadə etmişlər.

Nəticə

Sonda bunu da qeyd etməliyik ki, orta çağ şeirində Nizaminin "*Məxzənül-əsrar*"ının adına müraciət şairlərin ədəbi zövq və poetik təxəyyülünün imkanlarına uyğun olaraq dəyişkən olmuşdur. Bu istiqamətdə araşdırmamız göstərdi ki, Nəsimi irfani səciyyəli məcaz yaradıcılığında Nizaminin "*Xəmsə*"sindəki hər bir əsərə müraciət etmişdir. Amma bəhrələnmənin qaynağı və şəkilləri fərqlidir. Belə ki, şair "*Sirlər xəzinəsi*"nin ("*Məxzənül-əsrar*") adı, *Xosrov və Şirin*", "*Leyli və Məcnun*"un qəhrəman və motivləri, "*Yeddi gözəl*"in ("*Həftpeykər*") adı və bəzi motivləri, "*İsgəndərnamə*"nin baş qəhrəmanı və əsərdə əlaqəli olduğu digər surətlər (Xızır, Dara), eləcə də bu əsərin müxtəlif motivləri çeşidli irfani düşüncələrin ideya qaynağı olmuşdur. Amma bu bəhrələnmələrdə fikri zəmini Nizaminin ideyaları təşkil etsə də, yenidən mənalandırma və irfani biçimə salınma xələfə – Nəsimiyə aiddir.

Nəsiminin çağdaşı olan Şah Nemətullah Vəli Nizaminin "*Məxzənül-əsrar*"ının adını çeşidli irfani düşüncələrinin ifadəsində ən çox istifadə edən şair kimi digərlərindən seçilir. Onun 20-yədək beytində bu ifadənin bir termin olaraq, yeni irfani-poetik funksiya kəsb etməsi nəzərimizi cəlb etdi. Nəticədə sufi şair bu tərkibə qa-

zandırdığı çeşidli təsəvvüfi məzmunlar ilə irfani şeirin sözlüyünü də genişləndirmişdir.

Sonrakı dövrlərdə də çoxsaylı şairlər Nizaminin "*Məxzənül-əsrar*"ının adına müraciət etmiş, bəzən bu ifadəni Əmir Xosrov Dəhləvinin nəzirəsinin adı ilə əlaqəli şəkildə şeirə gətirərək, təlmih, eyham və tənəsüb poetik fiqurlarının maraqlı örnəklərini yaratmışlar. Bəzən isə qələndəri düşüncəsindən qaynaqlanan ədəbi nümunələrdə "*əsrar*" sözünün assosiativlik imkanları artırılmış və o, "*bəng*" kimi "tiryək" anlamını daşıyan "*əsrar*"la əlaqəli işlənmişdir. Bu zaman Nizaminin dini-irfani səciyyəli ifadəsi sadəcə digərlərinin fərqli yönümlü düşüncəsi üzərində bir poetik pərdə kimi istifadə olunmuş, Nəsimi və Şah Nemətullah Vəlidən fərqli olaraq, onun əsərinin məcazi anlamlı adının mənə yükündən deyil, sadəcə söz tərkibinin üz qabığından bəhrələnilmişdir.

Saadat Shikhiyeva

Poetic and semantic references to "Makhzanul-asrar" in medieval poetry

Summary

Until now, the influence of Nizami on medieval poets and generally on Sufi poetry has not been studied in detail and specifically. However, the study of Nizami's sphere of influence in this context leads to peculiar results. It turned out that, along with the mastery of words, themes, and motives, even the title of his work "Makhzanul-asrar" ("Treasury of Secrets") served as an inspiration for many poets